એક સત્યવીરની કથા

અથવા

સૉક્રેટીસનો બચાવ

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

*આત્મકથા (સચિત્ર આવૃત્તિ પાકું પૂઠું)	૧—૦—૦
,, (નાગરી લિપિમાં)	૦—૧૪—૦
ખરી કેળવણી	૦—૧૨—૦
કેળવણીનો કોયડો	૧—૦—૦
ધર્મમંથન	૦—૧૨—૦
વ્યાપક ધર્મભાવના	૦—૧૪—૦
અહિંસા	૦—૮—૦
ગોસેવા	૦—૫—૦
વર્ણવ્યવસ્થા	૦—૬—૦
અનાસક્તિયોગ	૦—૨—૦
गीतापदार्थकोष	૦—૪—૦
મંગળપ્રભાત	૦—૧—૦
આશ્રમવાસી પ્રત્યે	૦—૨—૦
દ૦આ૦ના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ ભા. ૧-૨	૧—૧૨—૦
યેરવડાના અનુભવ	૦—૧૨—૦
ગામડાંની વહારે	૦—૧—૦
હિંદ સ્વરાજ્ય (હસ્તાક્ષરમાં ખાદીનું પૂઠું)	૧—૧૨—૦
(,, સાદું પૂઠું)	૧—૪—૦
ગાંધીજીનું નવજીવન (ચાર ભાગ)	૧૧—૦—૦
'નીતિનાશને માર્ગે'	૦—૪—૦
ત્યાગમૂર્તિ અને બીજા લેખો	૦—૧૨—૦
ગીતાબોધ	૦—૧—૬

એક સત્યવીરની કથા

અથવા

સૉક્રેટીસનો બચાવ

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

પહેલી વાર ; પ્રત ૨,૦૦૦

એક આનો — ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૧

પ્રસ્તાવના

અતિ મહાપુરુષ, નીતિમાન, વીર સોક્રેટીસ ક્રિસ્ચીસન પૂર્વે ૪૭૧ની સાલમાં થઈ ગયો. તે ગ્રીસ દેશમાં જન્મ્યો હતો અને તેની જિંદગી નીતિનાં ને પરોપકારનાં કામો કરવામાં ગઈ હતી. તેની નીતિ, તેના ગુણો કેટલાક અદેખા માણસો નહિ દેખી શક્યા; તેથી તેની ઉપર ખોટાં તહોમતો મૂકવા લાગ્યા. સોક્રેટીસ ખુદાથી બહુ ડરીને ચાલનારો હતો. તેથી માણસોના ટીકાની થોડી દરકાર કરતો. તેને મોતનો ભય નહોતો. પોતે સુધારક હતો, અને ગ્રીસની રાજધાની એથેન્સના લોકોમાં જે સડો દાખલ થયો હતો તે કાઢવાને તે મથતો. તેમ કરતાં ઘણા લોકોના સંબંધમાં તે આવતો. જુવાનિયાઓનાં મન ઉપર તેણે બહુ સારી અસર કરી હતી. અને તેઓનાં ટોળાં તેની પાછળ ફરતાં. આથી કેટલાક લૂંટારાઓને લૂંટવાનું મળતું તે બંધ થયું. માણસોને બગાડીને જેઓ પોતાની કમાણી કરતા તેઓની કમાણીમાં હરકત પહોંચવા લાગી.

એથેન્સમાં એવો નિયમ હતો કે જેઓ ત્યાંના બંધારણ મુજબના ધર્મ પ્રમાણે ન ચાલે, અને બીજાને તેમ નહિ ચાલવાને શીખવે તેને ગુનેગાર

ગણવો. તેવા માણસોનો ગુનો સાબિત થાય તો તેને મોતની સજા થાય.

સોક્રેટીસ પોતે રાજ્યધર્મ પ્રમાણે ચાલતો. પણ તેમાં જે પાખંડ દાખલ થયું હતું તે નાબૂદ કરવાનું બીજાઓને બેધડક શીખવતો અને પોતે પાખંડથી દૂર રહેતો.

એથેન્સના કાયદા પ્રમાણે આવી જાતના ગુનાની તપાસ પંચની આગળ ચાલતી. સોક્રેટીસની ઉપર રાજ્યધર્મને તોડવાનું અને બીજાઓને તોડવા માટે શીખવવાનું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું હતું, ને તેની તપાસ મહાજન મંડળ પાસે ચાલેલી. મહાજનના ઘણા માણસોને સોક્રેટીસના શિક્ષણથી નુકસાન થયું હતું. તેથી તેઓને સોક્રેટીસ ઉપર વેરભાવ હતો. તેઓએ ખોટી રીતે સોક્રેટીસને ગુનેગાર ઠરાવ્યો, અને તેને ઝેર પીને મરવાની સજા કરી. કોઈને દેહાંતદંડની શિક્ષા થતી ત્યારે તેનો અંત લાવવાના ઘણા રસ્તા લેવાતા. તેમાંથી સોક્રેટીસને ઝેર પીને મરવાની સજા થયેલી.

આ વીર પુરુષ પોતે ઝેર પીને મરણ પામ્યો, અને જે દિવસે તે ઝેર પીવાનો હતો તે જ દહાડે તેણે શરીરના નાશવંતપણા ઉપર અને જીવના અમરપણા ઉપર પોતાના એક મિત્ર-સાગરીત આગળ વ્યાખ્યાન કરેલું. એમ કહેવાય છે કે ઝેર

લેતાંની છેલ્લી ઘડી સુધી સોક્રેટીસ જરાયે ડરેલો નહિ અને તેણે હસમુખે ચહેરે તે પીધેલું. પોતાને જે વ્યાખ્યાન કરવાનું હતું તેનું છેલ્લું વાકય બોલીને, જેમ આપણે શરબતનો પ્યાલો રંગથી પીશું તેમ, તેણે ઝેરનો પ્યાલો રંગથી પીધો.

આજે દુનિયા સોક્રેટીસને સંભારે છે. તેના શિક્ષણથી લાખો માણસને ફાયદો થયો છે. તેની ઉપર તહોમત મૂકનારને અને તેને સજા આપનારને દુનિયા વખોડે છે. સોક્રેટીસ તો અમર થઈ ગયો છે અને તેના અને તેના જેવાના નામથી ગ્રીસ આખું પંકાયેલું છે.

સોક્રેટીસે પોતાનો બચાવ કરતાં જે ભાષણ કર્યું તેની નોંધ તેના સાગરીત પ્રખ્યાત પ્લેટોએ લખી છે. તેનો તરજુમો ઘણી ભાષાઓમાં થયો છે. તેનો બચાવ બહુ સરસ અને નીતિના રસથી ભરેલો છે. તેથી અમે તે અહીં આપવા માગીએ છીએ. અમે શબ્દેશબ્દ તરજુમો નહિ આપતાં તેનો મુખ્ય સાર આપીશું.

આપણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં, બલ્કે આખા હિંદમાં, હજી ઘણાં કામો કરવાનાં છે. ત્યારે જ હિંદની હાડમારી દૂર થાય તેમ છે. આપણને સોક્રેટીસની માફક જીવતાં અને મરતાં આવડવું જોઈએ. સોક્રેટીસ તે વળી મોટો સત્યાગ્રહી હતો. તે પોતાની જ પ્રજાની

સામે સત્યાગ્રહી થયો. તેથી ગ્રીક પ્રજા મોટી થઈ. આપણે કાયર થઈને, અથવા આપણને માન નહિ મળે કે આપણો જીવ જશે એવી ધાસ્તીથી, આપણામાં રહેલી ખામીઓ નહિ તપાસીએ, જાણ્યા છતાં તે તરફ પ્રજાનું ધ્યાન નહિ ખેંચીએ ત્યાં લગી, બહારના સેંકડો ઇલાજો લેતાં છતાં – કૉંગ્રેસો ભરાતાં છતાં – એકસ્ટ્રીમિસ્ટ બનતાં છતાં – હિંદનું ભલું કરવાના નથી. તેનું ભલું તેમ થવાનું નથી. ખરા દરદને પિછાની તેને ઉઘાડું કરી, તેને લાગુ પડે તેવા ઇલાજો લઈ, જ્યારે હિંદનું બહારનું અને અંતરનું શરીર દરદરહિત થઈ ચોખ્ખું થશે ત્યારે અંગ્રેજી કે બીજા જુલમરૂપી જંતુઓ તેને કશી ઇજા પહોંચાડી શકશે નહિ. પણ જો શરીર પોતે સડેલું હશે તો એક જાતના ચેપી જંતુ નાબૂદ કરીશું તેની જગ્યાએ બીજી જાતના ચેપી જંતુ ચડી બેસશે, અને હિંદ-શરીરને પાયમાલ કરશે.

આ વિચારો ધ્યાનમાં લઈ, સૉક્રેટીસ જેવા મહાત્માનાં વાક્યોને અમૃત સમાન જાણી તેના ઘૂંટડા અમારા વાંચનાર પીએ, અને તેથી આંતર રોગને નસાડી બીજાને એવા રોગ નસાડવામાં મદદ કરે એવા હેતુથી, અમે સૉક્રેટીસના ભાષણનો સાર આપીએ છીએ.

તા. ૪–૪–૧૯૦૮ **મો. ક. ગાંધી**

સૉક્રેટીસનો બચાવ

હે ઍથેન્સના લોકો, મારી ઉપર તહોમત મૂકનારાના બોલથી તમે કેટલે દરજ્જે દોરવાયા છો તેની મને ખબર નથી. તેમનાં વચન એવાં મરમ-વાળાં અને સાચાં દેખાતાં હતાં કે હું પોતે મારું ભાન ભૂલી ગયેલો. છતાં હું કહું છું કે, તેઓ જે બોલ્યા છે તે જૂઠાણું છે. તેઓનાં બધાં જૂઠાણાંમાંનું એક તો મને બહુ અજાયબીભરેલું લાગ્યું. તેઓએ તમને કહ્યું છે કે તમારે મારા છટાદાર ભાષણથી ભોળવાઈ ન જવું. છટા તો તેઓ વાપરે છે. મને છટા આવડતી નથી. પણ જો સત્યને તેઓ છટા કહે તો તે મારામાં છે એમ હું કબૂલ કરું છું. પણ જો મને સત્યવાદી તરીકે તેઓ કબૂલ રાખે તો તેઓ જેને છટાદાર માને છે તેવી જાતનો, છટાદાર હું નથી. કેમકે તેઓ ભપકાથી બોલ્યા છે, છતાં તેઓના બોલમાં કંઈ સાચું નથી. હું તો તમારી આગળ જે સાચું છે તે જ અને તે બધું રજૂ કરવાનો છું. હું કંઈ તમારી આગળ ઘડેલું ભાષણ લાવ્યો નથી. હું ઘરડો છું. મારે તમારી આગળ છટા કે ભપકો વાપરવાનાં હોય નહિ. એટલે

હું જેમ તમારી આગળ હમેશાં બોલું છું તેવી જ સાદાઈથી બોલું તો તમે તાજુબ ન થજો. મને હવે સિત્તેર કરતાં વધારે વરસ થયાં છે. તેમાં આજે પહેલો જ મને અદાલતનો અનુભવ થાય છે. તેથી અદાલતના ભપકાની અને અદાલતની ભાષાની મને ખબર નથી. એટલે મારા શબ્દનો તમે ખ્યાલ ન કરજો. જડજ તરીકે તમારૂં કામ હું ન્યાયી વાત કરું છું કે નહિ તે જોવાનું છે. મારું કામ તમારી આગળ સાચું જ રજૂ કરવાનું છે.

મારી ઉપર ઘણા માણસોએ તહોમત મૂક્યાં છે. તેમાંનું એક એ છે કે હું બધી જાતની શોધ કરું છું ને જે ખોટું છે તે ખરૂં કરીને બતાવું છું ને લોકોને ભમાવું છું. આ તહોમત મૂકનારાઓ જોરાવર છે. તેઓ જણાવે છે કે હું આપણા બાપદાદાનો ધર્મ જાળવતો નથી. આવી વાતો તેઓએ તમારા કાને તમારા બચપણથી નાંખીને તમને ભંભેર્યા છે. વળી મારી ગેરહાજરીમાં તમને વાતો કરી છે. તેથી હું તમારી આગળ મારો બચાવ નથી કરી શક્યો. તેઓએ અદેખાઈથી કે લુચ્ચાઈથી તમારી આગળ વાતો કરીને તમારાં દિલ ઉશ્કેર્યાં છે તે સાફ થાઓ એમ ઇચ્છું છું. પણ હું જાણું છું કે તે કામ કઠણ છે. છતાં મારે જે કહેવું ઘટે તે કહીશ. પરિણામ ખુદાને જે ગમે તે ભલે આવે.

તેઓ શું કહે છે તેનો સાર હું ઉપર કહી ગયો. વળી તે મારાં નાટક કરે છે. તેમાં બતાવે છે કે હું હવામાં ફરવાના અખતરાઓ કરું છું. આની મને તો ખબર પણ નથી. હવામાં ન ફરી શકાય એમ હું કહેતો નથી. તેવું જાણનાર કોઈ હોય તો તે ભલે તેવા અખતરા કરે. પણ મને તો તેનું ભાન નથી. છતાં મેલીટસ મારી ઉપર તેવો આરોપ મૂકે છે. મહાજનમાંથી તમે ઘણાઓ મારા સહવાસમાં હમેશાં આવ્યા છો. તમે એકબીજાને પૂછી જોજો કે એવી વાત સુધ્ધાંયે મેં કોઈ દહાડો કોઈને કરી છે ? અને જો તમે બધા કહી શકો કે મેં કોઈને એવી વાત નથી કરી તો તમે સમજી શકશો કે, જેવું આ તહોમત ખોટું છે તેવાં બીજાં પણ હોવાં જોઈએ.

વળી મારા વિરોધીઓ કહે છે કે હું લોકોને શીખવું છું ને તેના બદલામાં પૈસા લઉં છું. આ તહોમત પણ જૂઠું છે. કદી તે વાત ખરી હોય તો તેમાં હું કંઈ ખરાબ સમજતો નથી. આપણામાં ઘણા શિક્ષકો છે, તે પોતાનું મહેનતાણું લે છે. અને તેઓ બરાબર શીખવે ને તેઓને પૈસા મળે તેમાં કંઈ ગેરઆબરૂ હું માનીશ નહિ. આપણી પાસે જાનવર હશે તો તેને શીખવવાને આપણે માણસ રાખીશું ને તેને પૈસા આપીશું. ત્યારે શું આપણાં છોકરાંઓને આપણે સારાં થતાં, શહેરી તરીકેની

ફરજ બજાવતાં નહિ શીખવીએ ? અને તેઓને સારે રસ્તે લઈ જનાર શિક્ષક મળે તો તેને આપણે પૈસા અને માન બંને નહિ આપીએ ? પણ મને તો આવી રીતે શીખવવાનું બન્યું જ નથી.

ત્યારે તમે કહેશો કે 'જો તારામાં કાંઈ ખરાબી નથી તો આટલાં તહોમતો કેમ મૂકવામાં આવે છે ? જો તેં માણસોને ખાસ ભમાવ્યા ન હોય તો બીજાની ઉપર નહિ ને તારી ઉપર જ કેમ તહોમતો આવે છે ?' આવો સવાલ તમે પૂછો તે ગેરવાજબી નહિ ગણાય. મારી ઉપર તહોમતો કેમ મુકાયાં છે તેનું કારણ બતાવવાની હું મહેનત કરીશ. તમને કદાચ મારું બોલવું મશ્કરીરૂપે લાગશે. છતાં ખાતરી રાખજો કે હું જે સાચું છે તે જ કહીશ. મારી ઉપર તેઓ તહોમત મૂકે છે તેનું કારણ એ છે કે મારી પાસે અમુક જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાન કેવું છે એમ તમે પૂછશો તો હું કહીશ કે તે જ્ઞાન ભલે માત્ર મનસ્વી હોય. પણ તે મારામાં જેટલું છે તેટલું બીજામાં નથી એમ આપણા દેવે પણ કહ્યું છે.

દેવવાણી એમ થઈ છતાં મેં તે તરત નહિ માન્યું. તેથી આપણામાં જે સર્વથી જ્ઞાની માણસ કહેવાતો હતો તેની પાસે હું ગયો. તેને કેટલાક સવાલો કર્યા. ને ઉપરથી મેં જાણ્યું કે તેને તો જ્ઞાનનો ડોળ જ હતો. મને જ્ઞાનનો ડોળ નહોતો.

તેટલે દરજ્જે હું તેના કરતાં વધારે જ્ઞાની હોવો જોઈએ એમ મને જણાયું. કેમકે જે માણસ પોતાનું અજ્ઞાન જાણે છે તે, અજ્ઞાનને નહિ જાણનાર કરતાં જ્ઞાની છે તેમ કહી શકાય. પણ જ્યારે પેલા જ્ઞાનીનું અજ્ઞાન મેં બતાવ્યું ત્યારે તેની આંખે હું ચડ્યો. પછી બીજા જ્ઞાની આગળ હું ગયો. તેણે પણ જ્ઞાનનો ડોળ કર્યો — પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંક્યું. આ વાત મેં તેને બતાવી તેથી તે પણ મારો વેરી બન્યો. આમ હું ઘણા જણની આગળ ગયો અને તે બધાએ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંક્યું. બધાને મેં તેઓનો ડોળ હતો તે બતાવ્યો ને તેથી તેઓની પાસે હું કડવો થયો. મારા અનુભવમાં મેં એમ જોયું કે, જેમ જ્ઞાનનો ડોળ વધારે હતો તેમ હકીકતમાં વધારે અંધારું હતું. મેં એમ પણ જોયું કે ખરું જ્ઞાન તો એ છે કે આપણે બહુ અજાણ છીએ એનું ભાન લાવવું.

હું ઘણા કવિઓની આગળ ગયેલો, ઘણા હુન્નરીઓ પાસે ગયેલો. મને માલૂમ પડ્યું કે ઘણા કવિઓ પોતાનું લખાણ નહિ સમજાવી શક્યા. હુન્નરીઓ બેશક પોતાના હુન્નરમાં ચડિયાતા હતા, પણ હુન્નરની મગરૂરીમાં તેઓએ એમ માની લીધું કે બીજી બાબતામાંયે તેઓને બીજાના કરતાં વધારે જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આમ તેઓ બધા ગોથાં ખાતા

હતા. મને તો આપણી અજ્ઞાન દશાનું ભાન તે બધાના કરતાં વધારે હતું એમ મેં જોયું.

હવે તમે સમજી શકો છો કે, કેમ એટલા બધા તહોમત મૂકનારાઓ મારી સામે છે. આપણે કેવા અજ્ઞાન છીએ, અને માણસજાતનું જ્ઞાન કેટલું બધું ટૂંકું છે તેનો આબેહૂબ ચિતાર આપવામાં રોકાઈને મેં રાજ્યની બીજી સેવા નથી કરી. મારું પોતાનું બધું છોડયું છે ને હું પોતે અત્યંત ગરીબ રહ્યો છું. પણ મને લાગ્યું કે જો હું માણસને તેના અજાણ-પણાનું ભાન કરાવું તો તેમાં હું ખુદાની સેવા કરું છું. અને તે સેવા મેં પસંદ કરી છે તેથી મારી ઉપર લોકોની દાતરાજી વધી છે.

વળી કેટલાક જુવાનિયાઓ જેઓને બહુ કામ નથી તેઓ મારી પાછળ ફરે છે ને હું સવાલો કરું છું તેમ તેઓ પણ અર્ધજ્ઞાનીઓને સવાલ કરે છે. આમ થવાથી જેને સવાલ કરવામાં આવે છે ને જેઓનું પોકળ ખુલ્લું થાય છે તેવા માણસ મારી ઉપર ગુસ્સે થાય છે. મારી ઉપર તેઓ બીજું કાંઈ તહોમત નથી મૂકી શકતા, તેથી તેઓ કહે છે કે, ‘આ માણસ જોઈએ તે કરતાં વધારે ઊંડો ઊતરે છે, આપણા દેવને માનતો નથી, તે ખરાબને સારું કહી બતાવે છે.’ આવા માણસો પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવાની ખાતર બધાના કાન મારી વિરુદ્ધ ખોટી રીતે ભંભેરે

છે. તેવાઓમાં મેલીટસ અને બીજા માણસો છે. મેલીટસ એમ કહે છે કે હું એથેન્સના જુવાનિયાઓને બગાડું છું. હવે મેલીટસને જ હું સવાલ પૂછું છું.

સોક્રેટીસ પૂછે છે: મેલીટસ, તમને નથી લાગતું કે જુવાનિયાઓને બને તેટલી રીતે સદ્‌ગુણી કરવા?

મેલીટસ કહે છે: મને તેમ લાગે છે.

સો૦—ત્યારે જુવાનિયાઓને સદ્‌ગુણી કોણ બનાવે છે?

મે૦—ધારાઓ.

સો૦—મારા સવાલનો જવાબ નથી મળ્યો. મેં પૂછ્યું કે 'કોણ' તેઓને સારા કરે છે?

મે૦—એ તો ન્યાયાધીશો કરે છે.

સો૦—શું તમે એમ કહો છો કે જેઓ ઈનસાફની ગાદીએ બેઠા છે તેઓ સદ્‌ગુણ શીખવી શકે છે?

મે૦—બેશક.

સો૦—બધા કે તેઓમાંના કેટલાક જ?

મે૦—બધાઓ.

સો૦—તમે ઠીક કહ્યું. હવે હું પૂછું છું કે જેઓ અહીં સાંભળવાને આવ્યા છે તેઓ તેવું શિક્ષણ આપી શકે નહિ?

મે૦—તેઓ પણ આપી શકે.

સો૦ — ત્યારે તમે એમ કહો છો કે એથેન્સના બધા લોકો સદ્દગુણ શીખવી શકે છે! ને માત્ર હું જુવાનિયાઓને બગાડું છું!

મે૦ — હું એમ જ કહું છું.

સો૦ — તમે તો મારી ઉપર ભારે તહોમત લાવ્યા. તમે જે કહો છો તે વાત ઘોડાઓને પણ લાગુ પડતી હશે. ઘણા માણસો તેઓને સુધારી શકે ને થોડા જ બગાડે એમ તમે કહેશો? કે ખરું જોતાં ઘોડાના તાલીમબાજ તો ઘણા જ થોડા હોય ને બાકીના તો એવી બાબતમાં અજાણ્યા હોય! એવો જ કાયદો વળી બીજાં પ્રાણીઓને સારુ છે એમ કબૂલ નહિ કરો? મને તો લાગે છે કે તમારે તે વાત કબૂલ કરવી જ પડશે. કેમકે તે તદ્દન દેખીતી છે. અને માણસને સારુ જુદો ધારો છે એમ કહેવામાં તમે મારી ઉપર વગર સમજે આરોપ મૂકો છો એવું હું તો જોઉં છું. વળી તમે એમ કબૂલ નહિ કરો કે જેઓ નઠારા માણસની પાસે ઘણો વખત રહે તેઓની તેમને અસર થાય છે!

મે૦ — એ તો હું કબૂલ કરીશ.

સો૦ — ત્યારે તમે એમ કહેશો કે કોઈ કોઈ માણસ પોતાની મેળે પોતાનું બૂરું કરવા ઇચ્છે છે.

મે૦ — એમ તો મારાથી નહિ કહેવાય.

સો૦ — ત્યારે હવે કહો કે હું જુવાનિયાઓને જાણી-જોઈને બગાડું છું કે અજાણે?

મે૦ — હું કહું છું કે તમે તેઓને જાણી-જોઈને બગાડો છો.

સો૦ — એમ તમારાથી કેમ કહી શકાય? તમે જુવાન છો. હું બુઢ્ઢો છું. તમે માનો છો કે હું એટલું ન સમજી શકું કે જો હું બીજાઓને બગાડું તો હું પણ વધારે બગડું? આવું તમે તો ઉપર કબૂલ કરી ગયા છો. કેમકે આપણે જોયું કે નઠારાની સોબત કરનાર નઠારા બને. આમ હું નુકસાન પામવા ઈચ્છું છું એમ કોઈ માનશે નહિ. અને જો આ મારી દલીલ ખરી હોય તો પછી જાણીતી રીતે બગાડવાનો આરોપ ઊડી જાય છે. હવે એમ કહો કે હું અજાણે બગાડું છું. એમ હોય તો તમારી ફરજ મને શીખવવાની હતી. તમે તો મને સુધારવાનો પ્રયત્ન પણ નથી કર્યો. મારી પાસે પણ તમે નથી આવ્યા. મને તો તમે સજા કરવાને ખાતર એકદમ ખડા કર્યા છે. આ રીતે મેલીટસે કહ્યું તે બતાવે છે કે તેણે કોઈ દિવસ ઊંડી બાબતો પર વિચાર કર્યો નથી. હવે હું કેવી રીતે જુવાનિયાઓને બગાડું છું તેની તપાસ કરીએ. મેલીટસ! તમે એમ કહો છો કે આપણું શહેર જે દેવતાઓને માને છે તેને નહિ માનવાનું તેઓને શીખવીને હું બગાડું છું?

મે૦ — હું બેશક એમ જ કહું છું.

સો૦ — ત્યારે તમે શું કહો છો? શહેર માને છે તે દેવતાને નહિ માનવાનું હું શીખવું છું કે બીજા દેવતાને માનવાનું શીખવું છું?

મે૦ — હું તો એમ કહું છું કે તમે દેવતામાત્રને માનતા નથી.

સો૦ — શાબાશ! મેલીટસ! તમે તો એમ કહો છો કે આખું શહેર સૂર્ય ચંદ્રને માને છે પણ હું નથી માનતો.

મે૦ — હું તો એમ જ કહું છું કે, તમે માનો છો કે સૂર્ય એ પથરો છે અને ચંદ્ર એ મટોડી છે.

સો૦ — તમારી વાત કોણ માનશે? જે આરોપ મારી પર નાખો છો તે કોઈ કબૂલ નહિ કરી શકે. કેમકે હું જો એવું શીખવવા જાઉં તો સૌ કહી શકે કે તે કંઈ નવું શિક્ષણ નથી. તે તો બીજાઓ કહેતા આવ્યા છે. વળી મેં પોતે તેઓનું કહેવું માન્યું નથી. પણ જો: તમે મારી ઉપર સૂર્ય ચંદ્ર વિષે આમ તહોમત મૂકો છો તો તમે એમ પણ કહેશો કે હું 'ખુદા છે' એમ પણ માનતો નથી.

મે૦ — હું ચોકસ રીતે કહું છું કે તમે ખુદાના હોવાપણાનો ઇનકાર કરો છો.

સો૦ — ત્યારે તો તમે જે બને નહિ એવી વાત જાણીબૂજીને કરો છો. ખુદા નથી એમ મારાથી કેમ

કહેવાય? કોઈ એમ કહી શકે કે માણસોને લગતી વસ્તુઓ છે પણ માણસોની પોતાની હયાતી નથી? અથવા ઘોડાઓને લગતી વસ્તુઓ છે ને ઘોડાઓ નથી? ફિરસ્તાને લગતી વસ્તુઓ છે ને ફિરસ્તા નથી?

મે૦—જેને લગતી વસ્તુ હોય તેની હયાતી હોય.

સો૦—તમે કબૂલ કરો છો કે હું દેવતાઓને લગતી વાત કરું છું, એટલે દેવતાઓ છે એમ હું કબૂલ કરું છું. એમ તમારે ગણવું જ જોઈએ.

એટલે મારે હવે મેલીટસના તહોમત બાબત વધારે કહેવાનું રહેતું નથી. હું વળી માનું છું કે આમના (પ્રજાના) ઘણાઓ મારી સામે છે. મેલીટસ વગેરે જે કહે છે તે ઉપરથી તમે મને ગુનેગાર નહિ ઠરાવો. પણ આમની અદેખાઈ અને તેઓએ મૂકેલા દોષથી હું ગુનેગાર ઠરીશ. પણ તેવી રીતે ઘણા ભલા માણસોની ઉપર વીતેલી છે અને હજુ બીજાઓ ઉપર વીતશે.

પણ કોઈ કહેશે કે, 'સોક્રેટીસ, જે અભ્યાસને લીધે તમારે મોત ભોગવવું પડે તેવું છે તેવા અભ્યાસમાં ગૂંથાવાથી તમને શરમ નથી?' આવા માણસોને હું સારી પેઠે કહી શકું છું કે, 'તમે બરાબર નથી કહેતા. એક નજીવો માણસ હોય તેણે પણ મોતનું જોખમ તો માથે ફેરવવું જોઈએ. કોઈ પણ કામ કરતાં તેણે એક જ વિચાર કરવો જોઈએ.

અને તે એ કે, તે બાબત વાજબી છે કે ગેર-વાજબી ? તે કામ સારા માણસને છાજે એવું છે કે નહિ ? તમે કહો છો એ મુજબ જેમાં મરણનું જોખમ રહેલું છે એ કામ ખરાબ હોય, તો ટ્રોયના મહાન યોદ્ધાઓ ફરજ બતાવતાં રણમાં મૂઆ તે બધા ઘણા ખરાબ માણસો ગણાવા જોઈએ. પેટ્રોક્લસને તેની માએ કહ્યું કે, ‘જો હેક્ટરને તું મારીશ તો તારે પણ તુરત મરવું પડશે.’ ત્યારે પેટ્રોક્લસે જવાબ આપ્યો કે, ‘દુષ્ટ હેક્ટરને મારીને મારે મરવું પડે એ બનાવ બીકણ થઈને જીવવા કરતાં હજાર દરજ્જે સારો કહેવાય.’ પેટ્રોક્લસ મોતથી ડર્યો નહિ. પ્રમાણ એવું છે કે જ્યારે કોઈ પણ માણસે ખરું સમજીને અમુક પગથિયું લીધું હોય અથવા અમુક પગથિયા પર તેને તેના ઉપરીએ મૂક્યો હોય, ત્યારે તે પગથિયા ઉપરથી મોતના કે બીજા એવા ડર છતાં તેણે ખસવું ન જોઈએ.

વળી જુઓ, જ્યારે હું આ રાજ્યમાં નોકરી કરતો હતો ત્યારે મારા સૂબાએ મને જે જગ્યા સોંપી હતી તે જગ્યાને, મોતનો ભય હતો છતાં, હું વળગી રહ્યો. હવે જ્યારે મારું દિલ મને અમુક જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાનું કહે છે તે હું મોતના ડરથી ન કરું, કે તેને વિષે કંઈ ન બોલું, તો તે કેવું તાજુબી-ભરેલું ગણાય ? જો હું મોતનો ભય રાખું, તો હું

અજ્ઞાન છું એમ જે હું માનું છું તે મારી માન્યતાને દોષ આવે છે. અને જો અજ્ઞાન છતાં જ્ઞાનનો ડોળ ઘાલું, તો બેશક મારી ઉપર કામ ચાલવું જોઈએ. મોતનો ડર રાખવો એ જ્ઞાનનો ડોળ ઘાલવા બરોબર છે. કેમકે મોતને વિષે કાંઈ ભય રાખવા જેવું છે એમ કોણ જાણી શક્યું છે? મોત એ માણસને સર્વથી વધારે ફાયદો કરનારી વસ્તુ છે એમ કેમ નહિ માનીએ? માણસો તેનાથી ડરે છે. કેમ જાણે તેઓને ખબર હોય નહિ કે મોત તે ખરાબમાં ખરાબ વસ્તુ છે! આમ જે આપણે જાણતા નથી તે જાણવાનો ફાંકો ધરાવવો એથી મોટું અજ્ઞાન બીજું કયું? આવી બાબતોમાં બીજાઓના કરતાં મારા વિચારો જુદા છે. જો મારામાં કાંઈ ડહાપણ હોય તો તે એ છે કે મને મોત વિષે કાંઈ જ્ઞાન નથી. તેથી હું તે વિષેનું મારું અજ્ઞાન ઢાંકતો નથી. પણ મારે અનીતિથી ચાલવું અથવા મારા ઉપરીના વાજબી હુકમોથી ઊલટું ચાલવું તે હું ખોટું ગણું છું. એટલે જે હું ખરું માનું છું તે કોઈ જાતની બીકને લીધે કદી છોડનારો નથી. તેથી કદાચ તમે મારી ઉપર આરોપ મૂકનારની વાત ન માનીને એમ કહો કે, 'સૉક્રેટીસ, હાલ અમે તને સજા નથી કરતા, પણ તે એવી શરતે કે જે અભ્યાસ તું કરે છે તે તારે છોડી દેવો. હવે પછી જો તું તેવું કરશે તો

તને ખચીત મોતની સજા મળશે.' તો હું તમને કહીશ કે, 'હે એથેન્સના લોકો, તમને હું માન આપું છું, તમને હું ચાહું છું, પણ તમને તાબે થવા કરતાં ખુદાને તાબે થવું તે હું વધારે પસંદ કરું છું. અને જ્યાં સુધી મારામાં દમ અને તાકાત છે ત્યાં સુધી હું મારા તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ ચાલુ રાખીશ, અને જેઓ મને મળશે તથા સાંભળશે તેમને નીચે પ્રમાણે બોધ આપીશ :

'અરે એથેન્સના ઉત્તમ માણસો! તમે પ્રખ્યાત શહેરમાં વસનારા છો. તમે બળવાન ગણાઓ છો. તમે ડાહ્યામાં ખપો છો. છતાં તમે પૈસાદાર થવા માગો છો. પૈસા મેળવતાં શું શું કરો છો તે જોતા નથી. તમે હોદ્દા મેળવવાની, ને કીર્તિ મેળવવાની કાળજી રાખો છો. આમ કરતાં તમને કેમ શરમ નથી આવતી? તમને તમારા અરવા (આત્મા)ની, તમારા જ્ઞાનની, સત્યની દરકાર નથી. તમારો આત્મા કેમ ઊંચે ચડે તેનું તમે ભાન રાખતા નથી.'

મારા આમ કહેવા ઉપરથી કોઈ મને કહેશે કે તે પોતે તો પોતાના આત્માની દરકાર રાખે છે, સત્યનું સેવન કરે છે; તો હું તેવા માણસને છોડી દઈશ નહીં. હું તેને પૂછીશ કે તે કેવી રીતે એ બધું કરે છે? હું તેની કસોટી કરીશ ને પછી જવા દઈશ. તેની કસોટી કાઢતાં જો તે સચ્ચાઈનો ડોળ કરે

છે, ને ખરું જોતાં તેનામાં સચ્ચાઈ છે જ નહીં એવું મને જણાશે, તો હું તેને ઠપકો આપીશ ને તેને ચોખ્ખી રીતે જણાવીશ કે જગતમાં જે ઘણી જ કીમતી વસ્તુ છે તેની કીમત તેના મનમાં કાંઈ જ નથી, ને જેની ખરું જોતાં કીમત નથી તેને તે કીમતી ગણે છે. આ પ્રમાણે હું બધા માણસો સાથે વર્તીશ — પછી ભલે તે આ શહેરના રહેનાર હોય કે પરદેશી, ભલે જુવાન હોય કે બુઢ્ઢા. તમને તો હું વધારે જોરથી એ જ વાત કહીશ. કેમકે તમે મને વધારે ઓળખો છો. તમારી સાથે હું વધારે સંબંધ ધરાવું છું. હું જે કહું છું તે ખુદાઈ ફરમાન છે એમ ખાતરી રાખજો. હું તો એમ પણ કહું છું કે ખુદાનાં ફરમાનો મને બહુ પ્યારાં છે અને એમાં જ આ શહેરનું બહુ મોટું ભલું સમાયેલું છે. મારે એક જ ધંધો છે. હું નાનાં મોટાંને બધાંને એક જ વાત સમજાવ્યાં કરું છું. અને તે એ કે જાનમાલની થોડી દરકાર કરજો — આત્માની ખૂબ સંભાળ રાખજો; તે કેમ વધે તેવા ઉપાય લેજો. સદ્‌ગુણ તે દોલતમાંથી પેદા નહીં થાય; પણ દોલત અને દુન્યવી બીજી વસ્તુઓ સદ્‌ગુણ હશે તો મળી રહેશે. જો આમ શીખવવામાં હું આ શહેરના લોકોને બગાડું છું એમ કોઈ કહે, તો એનો અર્થ એ થયો કે સદ્‌ગુણ એ દુર્ગુણ છે. જો કોઈ એમ કહે કે ઉપર

સિવાયની બીજી વાત હું કહું છું તો તે માણસ તમને ખોટે રસ્તે દોરે છે.

તેથી હું તમને કહું છું કે, તમે મારી વિરુદ્ધની વાત માનો યા ન માનો. મને છોડી મૂકો યા ન છોડી મૂકો, અને મારે ઘણી વાર મરવું પડે તો પણ હું મારી રીત છોડનાર નથી.

હું બોલું છું તેથી તમે ચિડાતા નહિ. મારાં વચન ધ્યાન દઈ સાંભળજો. કેમકે હું માનું છું કે મારાં વચન સાંભળવામાં તમને લાભ છે. હવે જે હું કહેવાનો છું તેથી તમને વખતે ગુસ્સો ચડશે. પણ તેમ ન કરતાં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળજો. મને તમે મોતની સજા કરશો તો, હું જેવો છું તેવો હોવાથી, મને નુકસાન થશે તેના કરતાં તમને વધારે થશે. મને મેલીટસ કે બીજા કોઈ નુકસાન કરી શકનાર નથી. મને નુકસાન કરવાની તેઓનામાં તાકાત નથી. सारा माणसने तेनाथी ऊतरतो माणस नुकसान करी शके एम बनी शकतुं नथी. તેના તહોમતથી મને કદાચ દેહાંતદંડ મળશે, કદાચ દેશપાર કરવામાં આવશે, મારા હક્કો છીનવી લેવામાં આવશે. તેઓને એમ લાગે કે આમ થાય એ તો મને ભારે નુકસાન થયું ગણાય. હું તેને નુકસાન નથી માનતો. પણ અન્યાયથી બીજા માણસને મરાવી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવાથી, પ્રયત્ન કરનાર પોતાને જ નુકસાન કરે છે.

એટલે હું મારો બચાવ કરું છું એમ તમે ન માનજો. તમારી પાસે ખડા રહી હું જે પોકાર કરું છું તે તમારે સારુ છે. તમે ખુદાઈ ફરમાન તોડી ખોટું કરો તેમાંથી તમને ઉગારવાની મારી ઇચ્છા છે. મને મારી નાખવાનો હુકમ કરશો તો તમને મારા જેવો બીજો કામ કરનારો મળવો મુશ્કેલ છે. એમ કહેવું ન ઘટે છતાં મારે કહ્યા વિના ચાલતું નથી. જેમ જોરાવર ઘોડાને લગામની જરૂર છે, તેમ તમે પણ જોરાવર છો તેથી લગામની જરૂર છે. લગામરૂપે થઈ મારે રહેવું એ ખુદાઈ ફરમાન હું સમજું છું, તેથી જો તમે મારી સલાહ માનશો તો મારો જીવ તમે નહિ લો. પણ કોઈ અઘોરીને કોઈ બીજો તેની ઊંઘમાંથી જગાડે તો તેને તે ચિડાઈને મારવા દોડે છે, તેમ તમે મારી ઉપર ચિડાઈને વગર વિચાર્યે મને મારી નાખવા હુકમ કરશો એવો સંભવ છે. ત્યાર બાદ મારા જેવો બીજો તમને નહિ મળે તો તમે પાછા ઊંઘી જશો. હું તમારું ભલું કરનારો છું ને મને તમારી પાસે ખુદાએ મોકલ્યો છે. એ તમે જોઈ શકો છો કે મારું પોતાનું કામ પડતું મેલું છું, તમારા હિતની કાળજી હમેશાં રાખ્યાં કરું છું, બાપની જેમ અથવા મોટેરા ભાઈની જેમ હું તમને એક એક જણને શિખામણ આપું છું, ને સારે માર્ગે દોરવાની મહેનત કરું છું. આવું કરવાને

સારુ મેં જો બદલો માંગ્યો હોત, તે વડે મેં મારી દોલત એકઠી કરી હોત, તો મારી પર શક લાવવાનું તમને કારણ રહે. પણ મારા ફરિયાદીઓએ પૈસા લેવાનું તહોમત મારી ઉપર મૂક્યું નથી. અને મેં કદી પૈસા લીધા કે માગ્યા નથી તેનો મોટામાં મોટો પુરાવો તે મારી ગરીબી છે.

કદાચ તમે એમ પૂછશો કે, જ્યારે હું લોકોને સદ્ગુણી થવાની સલાહ આપ્યા કરું છું ને ઘરોઘર તે બાબત ભટકું છું, ત્યારે શહેરનું ભલું કરવાને સારુ રાજ્યપ્રકરણી વિષયોમાં હું ભાગ કેમ લેતો નથી? આનું કારણ હું ઘણી વેળા બતાવી ગયો છું. મને લાગે છે કે મારા કાનમાં દેવતાઈ અવાજ આવ્યાં કરે છે. તે અવાજ એમ જણાવે છે કે મારે રાજ્યખટપટમાં પડવું નહીં. આમ થયું છે તે ઠીક થયું છે એમ પણ હું માનું છું. જો હું રાજ્યખટપટમાં પડ્યો હોત તો મારા બાર વાગી ગયા હોત; તેમાં તમને કે મને લાભ નહીં થાત. હું જે સત્ય છે તે બોલું છું તેમાં ગુસ્સો ન કરજો. જે માણસ શહેરમાં ચાલતી અંધાધૂંધીની સામે થાય અને અન્યાયી કામો થતાં અટકાવે તેની જિંદગી સહીસલામત નથી. તેથી જે માણસ ન્યાયની નજરે જ બધું જોવા માગે છે તેને ધાંધલમાં પડવું લાજમ નથી.

આ વાતના હું તમને દાખલા–પુરાવા આપીશ.

તે ઉપરથી તમે જોશો કે મોતના ડરથી પણ, જે હું ગેરવાજબી માનીશ તે તો નહિ જ કરું. પણ મારા દાખલા ઉપરથી તમે જોશો કે જો હું રાજ્ય-ખટપટમાં જ ગૂંથાયેલો રહ્યો હોત તો મારો નાશ ક્યારનો થઈ ગયો હોત. જે હું કહેવાનો છું તેથી તમને કંટાળો આવશે. પણ તે ખરું છે. એક વખત હું આપણી સભાનો મેમ્બર હતો. તે વેળા દસ સરદારોને મોતની સજા કરવાનો તમે ઠરાવ કર્યો હતો. બધા સભાસદોમાં હું તે વાતની સામે થયો. તે વખતે મને બધા મારી નાંખવા તૈયાર થયા. પણ હું મારી નેમમાં ચુસ્ત રહ્યો. મને લાગ્યું કે તમારા અન્યાયી કામમાં મારે સામેલ થવું તેના કરતાં મારે મોત અથવા કેદ ભોગવવાં એ સારું હતું. જ્યારે આમ-સત્તા ભોગવાતી હતી ત્યારે ઉપરનો કિસ્સો બન્યો.

વળી જ્યારે આમનું રાજ્ય બદલાઈને અમુક માણસોનું આ શહેરમાં થયું, ત્યારે લીસન નામના માણસને મોતની સજા ભોગવવાને પકડી લાવવાનો હુકમ કાઢવામાં આવ્યો હતો. મને પણ તે હુકમ મળ્યો. હું જાણતો હતો કે લીસનની ઉપર મોતની સજા હતી તે ગેરવાજબી હતી. જો હું તેને પકડવા ન જાઉં તો મારું મોત થાય તેમ હતું. મેં મારા મોતની દરકાર ન કરી; લીસનને પકડવા હું નહિ

ગયો. અને દરમિયાન તે રાજ્ય જો તૂટી નહિ પડ્યું હોત તો મારું મોત ખચીત આવત.

હવે તમે જોઈ શકો છો કે જો હું રાજ્ય-કારભારના કામમાં લાંબો વખત રહ્યો હોત અને ન્યાયબુદ્ધિને વળગી રહ્યો હોત (ન્યાય એ તો મારું જીવતર એટલે બીજું મારાથી થાત નહિ) તો હું આટલાં વરસ જીવ્યો ન હોત. મારી આખી જિંદગીમાં મેં કોઈને અન્યાય કર્યો નથી, મેં ન્યાયની વિરુદ્ધ પગલું ખાનગી જિંદગીમાં કે જાહેર જિંદગીમાં ભર્યું નથી. મેં શિક્ષકનો ડોળ ઘાલ્યો નથી. પણ મારી પાસેથી કોઈ કાંઈ જાણવાને આવેલ હોય તો તેને મેં જવાબ દેવાની ના પણ પાડી નથી. વળી હું ગરીબ અને તવંગર બધાને મારી તાકાત મુજબ એકસરખી રીતે જવાબો આપું છું. તેમ છતાં કોઈને મારા બોલવા ઉપરથી સારી માણસાઈ ન આવી હોય તો તેમાં મારો વાંક ગણવાનો નથી. જો કોઈ એમ કહે કે એકને એક ચીજ, ને બીજાને બીજી ચીજ મેં બતાવી છે, તો તે વાત ખરી નથી એમ જ માનજો.

શા કારણસર ઘણાં માણસો મારી પાસે પોતાનો વખત ગાળવા માંગે છે એવો સવાલ થયો છે, તે તમે જાણો છો. જેઓ જ્ઞાની નથી પણ જ્ઞાનનો ડોળ ઘાલે છે તેવા માણસને સવાલો પુછાય તે

બીજા માણસો હમેશાં સાંભળવાને આતુર રહે છે. આમાં રસ ઠીક આવે છે. સવાલો પૂછવા એ મારી દેવતાઈ ફરજ સમજું છું. આમાં મેં કાંઈ ખોટું નથી કર્યું. જો મારા શિક્ષણથી જુવાનિયાઓને મેં બગાડ્યા હોય તો તેમાંથી જેઓ આજે મોટા થયા છે ને પોતાનો સ્વાર્થ સમજી શકે છે તેવા માણસો તમારી આગળ આવી મારી ઉપર તહોમત મૂકે. કદી તેઓ તમારી આગળ ન આવે તો તેઓનાં સગાં આવીને રાવ ખાય. તેવા જુવાનિયાઓને તથા તેમનાં સગાંઓને હું આ મંડળમાં જોઉં છું. તેમાંથી કોઈને મેલીટસ કેમ સાક્ષી આપવા નથી લાવ્યો? જો મેલીટસ અને બીજા ફરિયાદી ભૂલી ગયા હોય તો હું હજી તેમને રજા આપું છું. ભલે તેઓ તે માણસોની જુબાની લે. મારી વિરુદ્ધ બોલવાને બદલે, તેઓનાં છોકરાંઓને મારી સંગતથી ફાયદો થયો છે એમ તેઓ કહેશે. અને તેઓ એમ મારી તરફેણમાં બોલે તેમાં તેઓનો ન્યાય કરવા સિવાય બીજો હેતુ કે ફાયદો રહેતો નથી.

મારે મારા બચાવમાં કહેવાનું હતું, તેમાંનું ઘણું તો કહી ગયો છું. આપણામાં એવો રિવાજ છે કે જેની ઉપર કામ ચાલતું હોય તેનાં સગાં કચેરીમાં આવી પોકાર કરે છે, દયા માંગે છે, કેદી પોતે રડે છે. હું આમાંનું કાંઈ નથી કરતો, કરવા માંગતો

પણ નથી. તેથી તમારામાંના કોઈને વખતે ગુસ્સો આવશે. મારે સગાંઓ છે. ત્રણ દીકરા છે – એક મોટો અને બે નાના. પણ તેમાંના કોઈને હું હાજર કરવા માંગતો નથી. તેમ નહિ કરવામાં તમારું હું અપમાન નથી ગણતો. મારી ઉદ્ધતાઈ પણ ન માનશો. હું મોતથી નથી ડરતો એ વાત આપણે એક બાજુએ રાખીશું. પણ મને લાગે છે કે આટલી ઉંમરે પહોંચેલ હોઈ અને સારી કે નઠારી પણ મારી આબરૂ નજરમાં રાખી, મારે મારાં સગાંઓને લાવી તમારી આગળ રુદન કરાવવું તેમાં તમારી ને મારી હીણપત ગણું છું. મને તેમ કરવું નહિ છાજે. બધા એમ તો કબૂલ કરે છે કે સાધારણ માણસોના કરતાં કાંઈક વિશેષ સોક્રેટીસમાં રહેલું છે. એમ વિશેષતા ભોગવનારા તમારામાંથી કોઈ હોય, અને તેની ઉપર જેમ મારી ઉપર કામ ચાલે છે તેમ ચાલતું હોય, તો તેવા માણસ મોતની બીક રાખીને વિલાપ કરાવશે તો તે શરમભરેલું ગણાશે. મોત આવવામાં કાંઈ દુઃખ હોય, અને મરણથી એક વાર બચ્યા એટલે અમર થઈ જવાતું હોય, તો સગાંઓને લાવી દયાની લાગણી ઉશ્કેરવી એનો કદાચ બચાવ થઈ શકે. પણ જ્યારે ચડિયાતા માણસ સદ્‌ગુણી હોવા છતાં આ પ્રમાણે મોતની બીક રાખે ત્યારે તો પરદેશીઓ આપણી હાંસી જ કરશે. તેઓ કહેશે કે, ‘જેઓને

પોતાના સદ્‌ગુણને સારુ ચડિયાતા ગણી મોટા હોદ્દા આપવામાં આવે છે એવા એથેન્સના માણસો પણ ઓરતો કરતાં કંઈ ચડે તેવા નથી. ત્યારે બીજા એથેન્સના માણસો તો કેવા હલકા હોવા જોઈએ?' તેથી હું માનું છું કે આવું નાટક કોઈ સારા માણસે કરવું ન જોઈએ. ને જો કરવા માંગે તો આ શહેરની આબરૂને ખાતર તમારે તે બંધ રાખવું ઘટે છે. આમની (પ્રજાની) ફરજ તો એ છે કે તમે જે સજા કરવાના હો તે ધીરજથી ભોગવવી. ને તમારી ફરજ એ છે કે જેઓ રુદનનાં નાટક કરવા માંગે તેવાને તમારે તરછોડવા.

વળી આબરૂ ગેરઆબરૂનો સવાલ છોડી દેતાં પણ મને લાગે છે કે તહોમતદારનું કામ દયા માંગવાનું નથી. તેનું કામ ઇન્સાફ માંગવાનું છે. ને તે માંગવા સારુ તેણે હકીકત રજૂ કરી તેની ઉપર દલીલ કરવાની છે. ન્યાયાધીશનું કામ મહેરબાની દેખાડવાનું નથી, પણ પક્ષપાત કર્યા વિના ન્યાય તોળવાનું છે. એટલે અમને અને તમને બન્નેને લાજમ છે કે અમારા અને તમારા સોગનમાં ખલેલ પહોંચે તેવું કામ નહીં કરવું.

તમારી આગળ કરગરીને તમારા સોગન તોડાવવાની કોશિશ કરું તો મેલીટસ ખુદાને નહીં માનવાનો જે આરોપ મારી પર મૂકે છે તે સાબિત

થયા બરાબર ગણાય. જે માણસ ખુદાને માને છે તે માણસ પારકાના સોગન તોડાવે તો તે ખુદાની સામે થયા ગણાય. એટલે તે ખુદાને નથી માનતો એમ કહેવાય. પણ હું તો તમે કોઈ નહીં માનતા હો તેટલી દઢતાથી ખુદાને માનું છું, એટલે હું તેની ઉપર ભરોંસો રાખીને મારે વિષે જે સાચું હોય તે કરવાનું તમારા હાથમાં બેધડક થઈ મૂકું છું.

(અહીં સૅાક્રેટીસે પોતાના બચાવનું ભાષણ પૂરું કર્યું. તેને બહુ મતે ગુનેગાર ઠરાવવામાં આવ્યો. પછી સૅાક્રેટીસે પોતાની ઉપર શી સજા થવી જોઈએ તે વિષે પોતાનું ભાષણ શરૂ કર્યું.)

મને તમે ગુનેગાર ઠરાવ્યો છે તેથી હું દુઃખ નથી પામતો. વળી તમારો ઠરાવ અણધાર્યો નથી. મને આશ્ચર્ય એ થાય છે કે મારી તરફેણમાં મત આપનારા એટલા બધા નીકળ્યા! હું માનતો હતો કે મારી સામેના મત બહુ વધી પડશે. તેને બદલે હું થોડા જ જોઉં છું. જો બીજા ત્રણ જણ મારી તરફેણમાં મત આપત તો હું છૂટી જાત. વળી હું જોઉં છું કે મારી ઉપર દેવતાઓને નહીં માનવાનું જે તહોમત મૂકવામાં આવ્યું હતું તેમાંથી મને મુક્ત કર્યો છે.

મને હવે તમે મોતની સજા આપી શકો છો. તે બાબત મારે શું કહેવું? હું મૂંગો નથી રહ્યો. મેં

નોકરીઓ છોડી, હોદ્દાઓની દરકાર ન રાખી, ને ઘેર ઘેર ભટકીને સદ્દગુણી થવાનું કહ્યું તેને માટે મારે શો દંડ આપવો? કે બીજી શી સજા ભોગવવી? જો કોઈ માણસ કસરતશાળામાં તમને ગમત આપે ને તમે સુખી છો તેવો ભાવ તમારા મનમાં ઉત્પન્ન કરે, તો તમે તેને આશ્રમસ્થાનમાં નિભાવશો. મેં તમને સુખી દેખાવાનો જ નહિ પણ ખરેખરા સુખી થવાનો રસ્તો બતાવ્યો છે; એટલે જો હું કાંઈ માંગી શકું તો એ જ કહું કે તમારે મારા ઘડપણમાં મને આશ્રમસ્થાનમાં નિભાવવો જોઈએ.

આમ હું તમારી આગળ ગુનેગાર ઠર્યા પછી વાત કરું છું. તેથી તમે માનશો કે હું તો ઉદ્ધત છું ને સજાને બદલે ઇનામ માંગું છું. પણ તેવું કાંઈ જ નથી. તમે મને દોષિત ઠરાવ્યો છે છતાં હું મને પોતાને નિર્દોષ માનું છું. મેં કોઈનું બૂરું કર્યું નથી. આ બાબત તમે નથી સમજી શક્યા. કેમકે મારી તપાસ માત્ર એક જ દહાડો ચાલી. ટૂંકી મુદતમાં હું તમને કેટલું સમજાવી શકું? જો વધારે દહાડા હું તમારા પ્રસંગમાં રહ્યો હોત તો કદાચ હું તમને સમજાવી શકત. હું પોતે બેગુનો છું, તેથી હું પોતે સજા માગતો નથી. મારે કેદ જવું? એ ઘટિત નથી. મારે દંડ આપવો? એટલા તો મારી પાસે પૈસા પણ નથી. મારે દેશવટો

માગવો ? તે તો હું કેમ માગી શકું ? મને મારો જીવ એટલો બધો પ્યારો નથી કે હું બીકનો માર્યો જ્યાં ત્યાં રખડીને મારા બાકીના દિવસો પૂરા કરું.

કદાચ કોઈ કહે કે હવે મારે મૂંગે મોઢે એકાંતમાં બેસવું જોઈએ. એ પણ મારાથી બનનાર નથી. હું માનું છું કે, મને ખુદાનું ફરમાન છે કે જેને હું સદ્‌ગુણ માનું છું તે વિષે મારે લોકોની આગળ વિવેચન કરવું. વળી મને ફરમાન છે કે નીતિના નિયમો હમેશાં શોધવા. આ તમે ન સમજી શકો એમ હું ધારું છું. પણ તેથી મારાથી કાંઈ ચુપ રહેવાય નહીં.

(ત્યાર બાદ કોર્ટે સૉક્રેટીસને દેહાંત-દંડની સજા કરી, તે ઉપર મહાન સૉક્રેટીસ બેધડક થઈ તે જ વેળા નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.)

નહીં તોપણ મારે થોડા જ વખત હવે જીવવાનું હતું. તેટલી ટૂંકી મુદતને સારું તમે નિર્દોષ માણસને મોતની સજા કરી અપયશના ધણી થયા છો. તમે થોડી મુદત થોભ્યા હોત તો મારું મોત પોતાની મેળે જ આવત, કેમકે હું બહુ ઘરડો થયો છું. મેં તમારી આગળ હલકા જાતની દલીલો વાપરી હોત ને સાધારણ સલાહો લીધી હોત, તો હું મોતની સજાથી રહિત થાત. પણ તે મારો ધર્મ ન હતો. હું માનું છું કે, આઝાદ (સ્વતંત્ર) માણસ મોતના

કે એવા બીજા ભયથી છૂટા રહેવાને કદી અણઘટતું કામ નહીં કરે. મોતથી બચવાને ગમે તેવા ઇલાજો લેવા એ માણસનું કર્તવ્ય નથી. લડાઇમાં માણસ હથિયાર છોડીને શત્રુને શરણે જાય તો બચે છે. પણ તેને આપણે હિચકારો ગણીએ છીએ. તેમ જ જે માણસ મોતમાંથી બચવાને અનીતિના ઉપાય લે તે નીચ ગણાય. હું માનું છું કે નીચપણામાંથી બચવું એ મોતમાંથી બચવાના કરતાં વધારે મુસ્કેલ છે. કેમકે નીચપણું તે મોતના કરતાં વધારે ઝપાટાથી દોડે છે. તમે ઉતાવળા ને ઉછાંછળા છો તેથી તમે વગર વિચાર્યે ઝડપથી દોડતી અનીતિનું પગલું ભર્યું છે. તમે મને મોતની સજા કરી છે. હું હવે આ દુનિયા છોડીશ. મારા સામા પક્ષે સત્ય છોડયું ગણાશે ને તેઓ અન્યાયના ધણી થયા કહેવાશે. મારી સજા હું ભોગવીશ. તેઓને તેમની કરણીની સજા ભોગવવી પડશે. આમ જ થયાં કરે છે. તેમાંય ઠીક જ હશે.

હવે મારે મરતાં પહેલાં બે વચન તમને કહેવાનાં છે. મારી પાછળ તમને વધારે અડચણ છે એમ માનું છું. મને દૂર કરી તમે અનીતિનાં પગલાં ભરી શકશો જ, એમ માનવાનું નથી. તમને કોઇ ઠપકો નહિ આપે એવું ન સમજશો. મને મરવાની જગાએ લઇ જાય તે પહેલાં જેઓને મારાં વચન

ઉપર વિશ્વાસ છે તેઓને હું બે શબ્દો કહીશ. એટલે જેને મારા બોલ સાંભળવા હોય તેઓ થોભજો. મોતનો શો અર્થ છે તે હું જેવો સમજું છું તેવો તમને કહેવા માગું છું. મારી ઉપર જે બનવાનું છે તે સારું છે એમ માનજો. જેઓ મોતને દુઃખરૂપ માને છે તેઓ ભૂલ કરે છે. મોતનાં બે પરિણામ આવી શકે. એક તો, એક માણસ મરી ગયા પછી તેનો કંઈ ભાગ રહેતો નથી ને તેનું ચેતન પણ નાશ પામે છે. અથવા તો અરવા (આત્મા) એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જાય છે. હવે જો પહેલું પરિણામ ખરું હોય ને ચેતનમાત્રનો નાશ થતો હોય તો એ તો એક મહાનિદ્રા જેવું થયું. નિદ્રાને — ઊંઘને સુખરૂપ આપણે માનીએ છીએ. ત્યારે મોત જે મોટી નિદ્રા છે તે વધારે સુખરૂપ હોવું જોઈએ. હવે જો એમ માનીએ કે મોતથી જીવ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જાય છે, ત્યારે તો જ્યાં મારી પૂર્વે જેઓ મરીને ગયા ત્યાં જ મારે જવાનું થશે. તેઓના સંગાથમાં મને શુદ્ધ ન્યાય મળશે. આમાં શું ખોટું ગણવું? જ્યાં હોમર ગયેલ છે, જ્યાં બીજા મહાત્માઓ ગયા છે, તે સ્થાને મારે જવાનું થાય તો હું મોટો ભાગ્યશાળી ગણાઈશ. જે ઠેકાણે અયોગ્ય રીતે સજા પામેલા જીવો પહોંચ્યા છે ત્યાં મારે પહોંચવું તેમાં હું માન સમજું છું.

એટલું તો તમારે ચોક્કસ યાદ રાખવાનું છે કે નીતિમાન માણસને જીવતાં કે મરતાં દુ:ખ હોય જ નહિ. તેવા માણસને ખુદા છોડતો જ નથી. સત્યવાન સદાય સુખી જાણવો. તેથી મારે આજે મરવું ને શરીરની જંજાળમાંથી છૂટવું તેમાં મને કંઈ જ દુ:ખ નથી. તેથી મને સજા કરનાર તરફ કે મારા પર આરોપ મૂકનાર તરફ મને કશો ગુસ્સો નથી. તેઓએ મારું બૂરું ઇચ્છયું હોય તો તેઓ ઠપકાને પાત્ર છે, પણ મારી ઉપર તેઓની ઇચ્છાનું બૂરું પરિણામ નથી આવી શકતું.

હવે મારી છેલ્લી માગણી એ છે કે, જ્યારે મારા છોકરાઓ ઉમરલાયક થાય ત્યારે જો તેઓ નીતિનો માર્ગ છોડે અને સદ્‌ગુણ કરતાં દોલત અથવા બીજી વસ્તુ વધારે વહાલી ગણે, ને જો તેઓમાં કંઈ નહિ હોવા છતાં પોતાને મોટા માને, તો જેમ મેં તમને આવાં કારણોને સારુ ઠપકો દીધો છે ને ચેતવ્યા છે તેમ તમે તેઓને સજા કરજો. એ પ્રમાણે કરશો તો મારી ઉપર અને મારા છોકરા ઉપર તમે હાથ રાખ્યો એમ હું ગણીશ.

હવે જવાનો વખત થયો છે—મારે મરવાને તથા તમારે આ દુનિયામાં રહેવાને. પણ બેમાંથી કોની સ્થિતિ વધારે સારી ગણવી તે તો માત્ર ખુદા—ઈશ્વર જ કહી શકે.

(આ ઐતિહાસિક વાત છે, એટલે કે બનેલો બનાવ છે. જેમ સૉક્રેટીસે અંત સુધી નીતિ જાળવી, અને મોતની ભેટ આશક જેમ માશુકને મળે તેમ કરી, તેવું નીતિબળ અમારા વાંચનારને અને અમને પણ પ્રાપ્ત થાય એવું અમે ખુદાની પાસે માગીએ છીએ, ને વાંચકો પણ તેમ માંગે તેમ ઇચ્છીએ છીએ. સૉક્રેટીસનાં વચન અને તેની રહેણીનો વારંવાર વિચાર કરવા અમે બધાને સૂચવીએ છીએ.

અધિપતિ—ઇંડિયન ઓપિનિયન)

શાળોપયોગી પુસ્તકો

આત્મકથા (ગુજરાતી લિપિમાં)	૧—૦—૦
,, (નાગરી લિપિમાં)	૦–૧૪—૦
હિમાલયનો પ્રવાસ (ટિપ્પણ સાથે)	૧—૦—૦
ઓતરાતી દીવાલો	૦—૬—૦
લોકમાતા	૦—૪—૦
સ્મરણયાત્રા	૧—૮—૦
જીવતા તહેવારો	૦–૧૨—૦
બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ	૦—૩—૦
જીવનનો આનંદ	૧—૮—૦
બુદ્ધલીલા	૦–૧૨—૦
મધપૂડો	૦–૧૦—૦
સીતાહરણ	૦–૧૨—૦
કુંવરબાઈનું મામેરું (ટિપ્પણ સાથે)	૦—૬—૦
આબાદ હિન્દુસ્તાન !	૧—૦—૦
હિન્દુસ્તાનની ગરીબાઈ	૦–૧૪—૦
કાવ્યપરિચય ભા. ૧લો	૦–૧૦—૦
,, ભા. ૨જો	૦–૧૨—૦
નામાનાં તત્ત્વો	૨—૮—૦
નવલગ્રંથાવલિ	૨—૦—૦
સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ	૪—૦—૦
રાષ્ટ્રભાષાનો ગૂજરાતી કોશ	૧—૮—૦
ખિસ્સાકોશ (જોડણી માટે)	૦—૬—૦